

Тулкуева В.Т.

САЛЫКТЫН ЖАНА САЛЫК САЛУУНУН НЕГИЗДЕРИ

Тулкуева В.Т.

ОСНОВЫ НАЛОГА И НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ

V.T. Tulkuева

TAX AND TAX BASICS

УДК: 347.12(575.3)

Макалада салыктын тарыхы жана салыктын аныктамасы берилип, анын түрлөрү чагылдырылган.

Негизги сөздөр: салык, негиз, ишмердүүлүк, түр.

В статье определяется история налогов, определение и виды налогов.

Ключевые слова: налог, основа, деятельность, вид.

The article is the history of taxes, definition and types of taxes.

Key words: tax basis, activities, views.

Мамлекетибиздин бюджетине кирешелер ар кандай будактардан келип түшөт жана алардын ар кандай казналык жөнгө саларлык табияты бар.

Салыктардын казыналык кызмат аткаруусу – мамлекеттин бюджетине каражаттарды мобилизациялоодо турат. Мамлекеттин көп кырдуу социалдык, экономикалык, саясий жана коргонуу милдеттерин чечүүдө бир кыйла каражаттар талап кылынат жана ошол керектөөлөргө ылайык бюджеттик түзүлүшкө кирешелерди топтоо экономиканын киреше киргизүүчү казыналык мүмкүнчүлүгүнө жараша болот.

Бюджеттин жөнгө салуу кызматы салыкка тиешелүү. Салык аркылуу мамлекет экономикалык агенттердин иш-аракетине таасир этет, башкача айтканда экономиканын ар кандай тармактарына капиталды салуу стимулун күчөтөт же басаңдатат, жеке менчиктин төлөө мүмкүнчүлүк суроосун кеңейтет же кыскартат.

Мындай кирешелерге төмөнкүдөй кирешелердин түрлөрү кирет:

- салык кирешелери;
- салыктан тышкаркы кирешелер;
- капиталдар аркылуу жүргүзүлгөн операциялардан алынган кирешелер;
- расмий алынган трансферттер;
- бюджеттик каражаттардын калдыктары.

Бюджеттик кирешелер бөлүгүн негизин салыктар (73-79%) жана салыктан тышкаркы кирешелер (14-21%) түзөт.

Мындан тышкары кирешенин булактары капитал аркылуу жүргүзүлгөн кирешелерден (1% көбүрөөк), расмий трансферттер (3–7%) түзөт. Ошондой эле мындан башка бюджеттин кирешелер бөлүгүнө мурунку жылдан калган бюджеттик каражаттар кирет.

Бюджеттин киреше бөлүгү жалпы мамлекеттик салыктар (КНС, акциздер, киреше салыгы, пайдадан

алынуучу салык ж. б.) түзөт, аларды толугураак кийинчерээк карайбыз.

Салыктар мамлекетке милдеттүү түрдө, кайра кайтарылгыс төлөмдөр болуп эсептелет, алар салык базаларынын тибине карата бөлүнөт, ошолорго карата салык алынат, же экономикалык активдүүлүктүн түрүнө карата бөлүнөт. Ошол активдүүлүктүн натыйжасына карата салык милдеттенмеси келип чыгат.

Салыктар экономикалык ишмердиктин кирешелеринен, экономикалык агенттердин өз ара келишимдеринен, кээ бир товарлардан жана жумуш аткаруу менен кызмат көрсөтүүдөн алынат.

Салык түзүлүшү өлкөнүн аймагында алынуучу салыктардын жыйыны жана салык салуу механизмин, салыкты чогултуу жана түзүлүш принциптерин көрсөтөт. Салык Кодекси мыйзамдар тарабынан жөнгө салынуучу Кыргыз Республикасынын аймагындагы бардык салыктар, аларды ишке ашыруу, салыктын төлөөчүлөрдүн укугу жана милдеттери боюнча мыйзам жоболорунун жыйындысы болуп эсептелет. Салык Кодекси аймактагы ишке киргизилген салыктын түрлөрдүн салыктык милдеттердин жаралуу шарттарын жана алардын төлөө тартибин аныктайт, салык төлөөчүлөрдүн жана салык органдарынын укуктарын жана милдеттерин тастыктайт, салык көзөмөлүнүн формаларын жана салык органдарынын салык мыйзамын бузуудагы жоопкерчилигин жана салык органдарынын иш аракеттерине арыздануу тартибин аныктайт.

Республикада жалпы мамлекеттик салыктарды кармоодо салыктардын ставкалары, салык салуу объектилери, салык төлөөчүлөр жана салык чогултуунун ыкмаларын Салык кодекси аныктайт жана Салык кодексине ылайык Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши жана Жергиликтүү Кеңештер тарабынан колдонулуучу салыктар аныкталат.

Кыргыз Республикасынын аймагында салыктарды киргизүү жана жоюу укугу Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине гана таандык.

Өлкөнүн ички дүң продукциясындагы салык кириштеринин үлүшүн көбөйтүүдө бирден бир практикалык каражаттар болуп, салык тартибин катуу контролдоого жетишүү эсептелинет.

Өкмөттүн казыналык саясатынын олуттуу багыты, кеңири салык базасына негизделген салык салуу түзүлүшүн туруктуу өнүктүрүү болуп эсептелинет, ал административдик чыгымдардын минимал-

дуу азайышы менен бюджеттин кирешесин эффективдүү чогултуусун камсыз кылат.

Экономикага салык жүгүнүн негативдик таасирин төмөндөтүүгө күч аракетти жумшап, салык алууну адилеттүү негизде жүргүзүү маанилүү факторлордон болуп кала берет.

Бюджеттик кирешелерди камсыз кылуунун стратегиясынын негизги принциптери индикативдик пландоодон четтеп жана каражаттардын максималдуу үнөмдөлүшү менен салык төлөөчүлөргө адилет мамиле жасоо максатын көздөп жана жалпы экономиканын эффективдүү иштерин камсыз кылып бюджеттик кирешелерди чогултуу болуп саналат.

Бюджеттик кирешелерди чогултуудагы талаптар объективдүү божомолдоо расчётторуна негизделет, бул бюджеттик процесстердин тууралыгын бекемдейт, жана сапык чогултуу көрсөткүчтөрүн атайын мурдатан белгилөө практикасын четтетет. Мына ушулардын негизинде салык саясатынын Концепциясында көрсөтүлгөн салык саясатынын төмөндөгүдөй башкы багыттары сунуш кылынган:

- бюджеттин тең салмактуулугун ишке ашыруу үчүн жана салык түзүлүшүнүн экономикалык чыгымдарынын минималдуулугуна жетишүү үчүн бюджеттик кирешелердин туруктуу агымын камсыз кылуу:

- салык түзүлүшүн жөнөкөйлөтүү;
- салык түзүлүшүнүн туруктуулугун колдоого мыйзамга баш ийүүнү камсыз кылуу жана салык төлөөдөн баш тарткандардын санын кыскартуу: ошондой эле:
 - түз жана кыйыр салыктар түзүлүшүн жакшыртуу жана колдоо;
 - бюджет алдында катуу талап коюп отчетторун касыз кылуу максатында салыктан тышкаркы төлөмдөрдү реструктуризациялоо.

Азыркы мезгилде мамлекеттин бюджетти керектөө салыктарына (КНС, акциз салыгы, сатуу салыгы) көп көз каранды болууда. Ошондуктан салык тартибин катуу сактоого жетишүүдө негизги каражат катары кыйыр салыктарды алуу алдыңкылардан болуп эсептелинет. Ошол эле учурда инвестициянын көбөйүшү менен камсыз кылууга таасирин тийгизет жана анын жыйынтыгы жеке адамдан алынуучу киреше салыктарын көбөйтөт. Салыктардын төлөнүшүнүн көбөйүшү бюджетти пайда кылуучу негизги сектор болгон энергетика секторунун жана алтын кенин казып алуучу өндүрүш тармагынын ишкердигине жараша болот.

Салыктар республикалык бюджеттин кирешелеринин негизги булагы жана жергиликтүү бюджеттин киреше базасын түзгөн салыктын түрлөрүн гана карайбыз. Мындан тышкаркы жергиликтүү деңгээлдеги атайын салык режимдери бар, анткени алар жергиликтүү бюджетти каржылоодо орду чоң.

Салык – ар бир мамлекеттин жашап, өнүгүп кетүүсүнө шарт түзүүчү экономикалык нарк болуп саналат.

Салыктар – бул кирешелерди бөлүштүрүү менен жалпы мамлекеттик чыгымдарды каржылоо максатында колдонулуучу финансылык рычаг.

Салык – Кыргыз Республикасынын салык мыйзамдарына ылайык салык төлөөчүдөн милдеттүү түрдө, жекече кайтарымсыз түрдө алынуучу акчалай-төлөм түшүнүлөт.

Салыктар жеке жана реальный болуп бүлүнүшүп, индивидуалдуу салыктар салык төлөөчүлөрдүн финансылык абалына жана төлөө жөндөмдүүлүгүн эске алуу менен, ал эми реалдуу болсо ишмердүүлүккө же товарга (мүлккө) б.а. мүлктү сатууга жана сатып алууга салык төлөөчүнүн финансылык жагдайына карабастан төлөнөт.

Киреше жана чыгашалардын жаратышышы салыктардын классификацияларынын негизинде жатат.

Салыктар салынышы мүмкүн:

- 1) рыноктогу товарларга же өндүрүш факторлоруна (эмгек, жер жана капитал);
- 2) товар сатуучуларга жана сатып алуучуларга (товар айлантуусуна);
- 3) үй мүлктөрүнө чарбаларга же компанияларга;
- 4) киреше булактарынын чыгымдарынан калган бөлүгүнө.

Салыктардын ролу мамлекеттин бюджетинин кирешелерин түзүүдөгү көрсөткүчтөрдүн кошкон салмагына жараша болот. Маселен:

- бюджеттик жалпы кирешелердин суммасындагы салыктык;
- кирешелерге;
- салыктардын айрым түрлөрүнүн (түз, кыйыр) бюджеттик жалпы кирешелерге болгон катышына;
- конкреттүү салыктардын бюджеттик жалпы кирешелерге болгон катышына;
- салыктардын айрым түрлөрүнүн салыктардын жалпы суммасындагы ээлеген ордуна;
- Конкреттүү салыктардын жалпы салыктардын суммасындагы ээлеген орду катардын суммасындагы ээлеген ордуна.

Бул көрсөткүчтөр бюджетти толтурууга жана кирешелерди түзүлө ар бир салыктын майда бөлүкчөлөрүнө чейин мүнөздөйт.

Ошондой эле салыктардын орду жана ролу мамлекеттик финансы системасында башка бир көрсөткүчтөрдү да аныктайт.

Ошондой эле мамлекеттик башкарууда бюджет коомдук финансыга контроль каражаты гана болуп калбастан, ал экономикага жана коомго таасир көрсөткөн аспап катары пайдаланылат. Бюджет мамлекетке экономиканын өнүктүрүү шарттарын жөнгө салууга мүмкүнчүлүк берет жана коомдогу социалдык-экономикалык процесстерге таасир тийгизет.

Бюджеттин жардамы менен жетишилген экономикалык саясаттын үч негизги максаты бар:

- коомго белгилүү жыргалчылыктарды жана кызмат көрсөтүүлөрү белгилөө;
- коомдогу кирешелерди кайра бөлүштүрүү;
- экономикалык турукташтыруу.

Мамлекеттик башкарууда бюджет үч негизги милдет аткарат:

- мамлекет алдыдагы мезгилдерге кандай максаттарды жана маселелерди коет жана аларга жетүү үчүн чыгашаларды кантип азайтууну көрсөтөт;

- мамлекеттик бюджеттик ресурстарын топтоодо жана чыгашалоодо контролдун негизги системаларын милдеттүү аткаруу үчүн мыйзамга кызмат кылат;

- өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүшүнө өбөлгө көрсөтүү менен экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун куралы болуп саналат.

Салык – физикалык жана юридикалык тараптардын алган кирешелеринен мамлекеттин бюджетти үчүн сөзсүз түрдө төлөнө турган төлөмдү айтууга болот.

Салыктар тарыхы коомдун социалдык топторго жана мамлекетке бөлүнүшүнө байланыштуу келип чыккан.

Салыктардын социалдык-экономикалык мааниси, кызматы жана ролу коомдун саясий-экономикалык түзүлүшүндө, жаратылышында жана мамлекеттин тапшырмаларында аныкталат.

Салыктар байыркы экономикалык-финансылык категориялардын бири.

Казынаны салык менен толтуруудан башка мамлекеттин эч кандай жолдору жок. Салыктардын зарылчылыгы анын кызматтарында жана киреше таап ага зарыл болгон саясатты (саясий, экономикалык, социалдык) жүргүзүүдө келип чыгат.

Салыктар ички дүң продукция жана улуттук киреше наркын мобилизациялоодо, түптөөдө жана нарк кыймылдарынын бардык фазаларында катышат.

Салык системасынын укуктук негиздери мамлекет менен кошо пайда болуп, мамлекет менен кошо өнүккөн. Кул ээлөөчүлүк мамлекеттердин түзүлүшү менен коом кулдар жана кул ээлөөчүлөр класстарына бөлүнө баштап, дин адамдарынын тобу мыйзамдын чегин түзгөн ченемдерди тартиптерди орнотушкан. Анда кедейлердин жана өтө бай эмес-тердин классындагылар акы төлөөгө милдеттендирилген. Ал эми ал акы юридикалык мыйзамдаштырылган салык эсептелип, ал натуралдык түрдө алынган б.а. дан эгиндери, зергер буюмдар, тыйын, кол өнөрчүлүгүнөн пайда болгон буюмдар ж.б. жана аксала түрдө да алынган.

Ошентип, коомдун салык топтоо практикасы дүйнөнүн ар бир мамлекетинде ар түрдүү максаттарга жумшалып, ошонун негизинде мамлекеттер өнүгүп өсүп отурган. Мисалга алсак, Рим империясында топтолгон салык каражаттары коомдук мекемелерди тосууга жумшалган.

Б.з.ч. XII–XI кылымдарда салык төлөөнүн негизинде коомдо товар өндүрүү, товар алмашуу өнүгүп, салык акчалай түрдө жыйнала баштаган. Бул доордо мамлекеттеги жыйналган салык армияны күчтөндүрүүгө, мамлекеттин чек араларын бекемдөөгө, шаарларды өнүктүрүүгө, чиркөөлөрдү, суу түтүктөрүн, жолдорду курууга, майрам өткөрүүгө, кембагалдарды тамак-аш менен камсыздоого ж.б. коомдук иштерге жумшала баштаган. Бир гана

жумшоо эле эмес салыктын негизинде тарыхта бизге белгилүү болгондо орус императору Петр 1 эркектердин сактык 4 элиден ашкандарга да салык салган. Демек, салык менен адамдардын өзүн алып жүрүүсүн да жөнгө сала алган.

Ошентип отуруп, мамлекетте чоң сарпталуулар пайда болгон. Мамлекет чоң салыктарды ала баштаган. Салыкты чоңойтууда үй-бүлөлүк шарт б.а. үй-бүлөдөгү адамдын саны эске алына баштаган. Үй-бүлөнүн кирешеси тууралуу декларация да пайда болгон.

И.В.Гуревдин б.з.ч. XI–X кылымдардагы Рим империясынын Хамурапи ханынын доорунда салык биринчи жолу юридикалык жактан бекитилип, төлөмдүн 2 түрү төмөнкүдөй киргизилгенин эскерет:

1) Борборлоштурулган салык (хандыкка алынуучу салык).

2) Жергиликтүү салык (жергиликтүү төбөлдөргө топтолуучу салык).

а. төлөмдүн субъектилери (физикалык жактар б.с.).

б. Салыктын объектиси (жер тилкеси, үй, мал ж.б.).

с. Төлөмдү жыйноонун тартиби.

д. Төлөмдөрдү жыйноонун стабилдүүлүгү.

Төлөмдөрдү Хамурапи хандыгынын мыйзамы боюнча чиновниктер чогултушкан. Салыкты чогултуу эрежелери беренелер боюнча талап кылынып, мыйзамдаштырылган. Ал эрежелер бүгүнкү күнгө чейин сакталып келүүдө.

Ушундай эле дүйнөлүк көрүнүш кыргыз элинин тарыхында да болгон. 1841–920-ж.ж. салык төлөөчү кыргыз ажосунун кыштымдары бардык Азияга белгилүү болгон асыл тукумдуу аргымактары, болоттон жасалган куралдары менен даңкталган. Тарыхта белгилүү болгондой түрктөр кыргыз куралдарын өтө баалашкан. Кытай булактарында да кыргыз куралдарынын курчттуулугу боюнча белгиленген.

940–1212-ж.ж. Караханид хандыгында салыкты жөнгө салууда «икта» салыгы киргизилген. Анын маңызында «иктадар» феодал, мамлекеттик кызматчы өзүнүн кызматы үчүн хандан анык чөлкөмгө же аймакка ээлик кылуу укугун алуу менен ошол аймактын төлөмдөрүн чогулткан. Бирок, иктадар салык төлөөчүлөрдүн мүлкүнө жана жашоосуна кийлигишүүгө укугу болгон эмес.

1129–1211-ж.ж. Кара-кытай мамлекетинин доорунда жаны Орто Азиянын салык төлөөчү калкы 14 граммдан турган теңге менен 40 миң динар төлөшкөн. XIX кылымдагы Кокон хандыгынын доорунда жергиликтүү башкаруучулар болгон «кушбектер», «хакимдер», «даткалар» салыкты топтоо жана аны өздөрүнүн керектөөлөрү үчүн иштетүүгө укуктуу болушкан. Бирок, салыктан алынган белгилүү чоң каражатты казнага жөнөтүүгө укуктуу болот.

Жалпылап айтканда кыргыз салыктары «зекет», «аманпулу», «харадж», «ушр», «танап-пули», «ашар», «мардикари» деген түрлөргө бөлүнөрү белгилүү болгон. Демек, ошол тарыхта салыктын түрлөрү өз нугу менен өзгөрүлүп, өнүгүп-өсүп, бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасында жалпы

мамлекеттик салыктар жана жергиликтүү салыктар, ошондой эле атайын салык режимдери белгиленет.

Жалпы мамлекеттик салыктар деп ушул Кодексте белгиленген жана Кыргыз Республикасынын бардык аймагында төлөнүүгө милдеттүү салыктар эсептелет.

Жергиликтүү салыктар деп ушул Кодексте белгиленүүчү жана жергиликтүү кеңештердин ченемдик укуктук актылары менен колдонууга киргизилүүчү, тиешелүү администрациялык-аймактык бирдиктердин аймактарында төлөнүүгө милдеттүү болгон салыктар түшүнүлөт.

Салыктардын жалпы мамлекеттик түрлөрүнө төмөнкүлөр кирет:

- 1) киреше салыгы;
- 2) пайда салыгы;
- 3) кошумча нарк салыгы;
- 4) акциз салыгы;
- 5) жер казынасын пайдалануу салыгы;
- 6) сатуу салыгы.

Жергиликтүү салыктарга төмөнкүлөр кирет:

- 1) жер салыгы;
- 2) мүлк салыгы.

Атайын салык режимдерине төмөнкүлөр кирет:

- 1) милдеттүү патенттин негизиндеги салык;
- 2) ыктыярдуу патенттин негизиндеги салык;
- 3) бирдиктүү салыктын негизиндеги салык салуунун жөнөкөйлөтүлгөн системасы;
- 4) салык контракттарынын негизиндеги салыктар;

5) эркин экономикалык аймактардагы салык режимин;

6) атайын каражаттар салыгы деп бөлүштүрүлөт.

Жалпысынан алганда салык канчалык топтолсо, салыкты чогултуу алгылыктуу жүзөгө ашырылса тарыхта белгиленип келгендей, мамлекет өнүгүү жолуна түшө алмак. Бирок, биздин практика көрсөткөндөй салыкты топтоо өз нугунда иш жүргүзүлө албай жатат. Бүгүнкү күндө салык толук түрдө топтолууга мүмкүн эмес. Эгерде салыктык ыйгарым укуктуу органдардын милдети бүгүнкү күндө аткаруусунан да өтө жакшы деңгээлде аткарылса Кыргыз Республикасынын экономикасы мындан да өнүгүп өсмөк.

Укуктук-ченемдик актылар:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы 2010-ж. 27-июнь.
2. Кыргыз Республикасынын Салык Кодекси 2008-ж. 2-октябрь.

Адабияттар:

1. История Кыргызской ССР. Фрунзе, 1984.
2. Омуркожоева Г.Н. Налоговое право Кыргызской Республики. – Бишкек. 2011.
3. Крохина А.А. Налоговое право Москва. 2007.
4. Тунтеева Г.Н. Карагулова М.Ж. Налоговое право КР. Бишкек. 2000.
- Пепеляева С.Г. Основы налогового право. Москва 1995.

Рецензент: кандидат юридических наук Тайлакова С.Дж.